

Лариса
Масенко

СУРЖИК: МІЖ МОВОЮ І ЯЗИКОМ

*Друге видання,
зі змінами
і доповненнями*

Київ

Видавничий дім
«Киево-Могилянська академія»

2019

ЗМІСТ

1. Суржик: проблеми термінологічного визначення	5
2. Історія виникнення й поширення суржику	17
3. Білінгвізм. Диглосія	49
4. Інтерференція. Змішування мов	63
5. Суржик у масовій свідомості й публіцистичному дискурсі	85
6. Історія лінгвістичного дослідження інтерферованих і змішаних форм розмовного мовлення	94
7. Суржик у системі соціорівнів української мови. Від напівмовності до знекультурення	123
8. Мовний гібрид у радянській і пострадянській масовій культурі	141
9. Функції суржику у сучасній художній літературі	172
10. Суржик у соціальних мережах	190
Висновки	196
Список літератури і джерел	200
Додатки	210
Показчик імен	226

СУРЖИК: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ

М

овне явище, що одержало назву *суржик*, належить до специфічної форми побутування мови в Україні. Його національну і соціальну природу відображає сам термін, запозичений із сільськогосподарської лексики. Одинадцятитомний тлумачний словник української мови фіксує слово *суржик* у двох значеннях: «1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші; 2. (перен., розм.) Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова» [Словник української мови 1978: 854]. Це визначення перенесено і в новий «Великий тлумачний словник сучасної української мови» [Великий тлумачний словник 2006: 1416], де його лише доповнено прикладом *українсько-російський суржик*.

Таким чином, семантичне ядро слова *суржик* поєднує два елементи значення — змішування двох різних субстанцій і пониження якості утвореного внаслідок змішування продукту.

Аналогічний мовленнєвий феномен відомий Білорусі, де суміш російської та білоруської мов зветься *трасянкою*. Назва має спільне з нашим суржиком джерело походження. У сільському господарстві так називають неякісний корм для великої рогатої худоби, в який до сіна додають («натрушують») солому наприкінці зими, коли сіна не вистачає. Вторинне значення слова *трасянка* — «мовний продукт, що виник через механічне змішування в різних пропорціях елементів матерії і форми двох мов — російської й білоруської» [Цыхун 2000: 52].

Дехто з білоруських лінгвістів, враховуючи подібність семантичної моделі, за якою утворено лексеми *суржик* і *трасянка* на позначення змішаної субмови, припускає, що білоруський термін виник за аналогією до українського [там само: 51]. Дослідниця білорусько-російського мовного гібрида Інна Калита відносить появу лінгвістичного терміна *трасянка* до 90-х років ХХ століття. Як зазначає авторка, першість у використанні терміна приписують Зенонові Позняку, хоча питання про те, хто першим ужив це слово на позначення змішаного мовлення, на думку І. Калити, лишається не з'ясованим [Калита 2010: 118].

Питання часу появи другого значення слова *суржик* унаслідок метафоричного перенесення на мовне явище конкретного поняття зі сфери сільського життя потребує спеціального дослідження. Можна припускати досить пізні його походження, оскільки словник Бориса Грінченка такого значення розглядуваної лексеми не фіксує, хоча, крім первісного, подає ще одне — «людина змішаної раси», що проілюстровано таким прикладом з народного мовлення Черкащини: «Се суржик: батько був циган, а мати дівка з нашого села» [Грінченко 1909: 231]. За свідченням Юрія Шевельова, слово *суржик* на позначення українсько-російського мовного гібрида він уперше почув від свого студента, коли ви-

кладав у 30-х роках у Харківському газетному технікумі. Згадуючи у спогадах «Я — мене — мені... (і довкруги)» свої розмови зі студентом Федором Ладою, який походив із села на Харківщині, Юрій Володимирович зазначає, що довідався від нього про побутування лексеми *суржик* «як окреслення мішаної українсько-російської мови східноукраїнського села» [Шевельов 2001: 173].

Можливо, першість у застосуванні цього терміна, утвореного внаслідок метафоричного перенесення назви зернової суміші на мовну, варто віддати російському мовознавцеві Борису Ларіну, на що звернула увагу Тетяна Курохтіна [Курохтіна 2012: 95]. Ларін опублікував у 1928 році статтю «Мовний побут міста», у якій виклав власні спостереження над особливостями мовлення киян [Ларін 1928: 190–198]. Навівши приклади лексичного поєднання елементів російської та української мов унаслідок побутової двомовності (за термінологією автора, дводіалектності) мешканців Києва, Ларін зробив такий висновок: «Цей “мовний суржик”, хоч і досить численний у розмовнім ужитку, майже весь — одноденний, він не має майбутнього. Що більше зміцнюється й поширюється вживання української мови в Києві, як і по інших великих містах України, то швидше і виразніше буде усвідомлена там загальна потреба володіти двома мовами. Без цього неможлива активна участь у громадському житті цієї країни. Але неможливе й цілковите відмовлення від російської мови» [там само: 198].

Хоча запозичене з народного сільськогосподарського лексикону слово *суржик* уже має доволі усталену традицію вживання в науковому дискурсі, не всі дослідники поділяють доцільність термінологізації відповідної лексеми, вбачаючи в ній наявність небажаної оцінної конотації. Наприклад, Володимир Демченко пропонував уживати термін *регіональне койне* замість «штучного,

політично заангажованого та мазохістичного терміна *суржик*» [Демченко 2003: 29]. Однак із його пропозицією важко погодитись, оскільки койне за характером утворення і використання належить до іншого типу форм існування мови, ніж *суржик*.

Німецький славіст Герд Гентшель та український мовознавець Олександр Тараненко у розвідці про мовну ситуацію України заміняють негативно конотований, на їхню думку, термін *суржик* нейтральною словосполучкою *українсько-російське змішане мовлення* (УРЗМ) [Хентшель, Тараненко 2015: 5].

Неприйняття термінів *трасянка* і *суржик* як «презирливих, принизливих і депресивних назв будь-якого білоруського/українського мовлення, де є явище російськомовної інтерференції» виявляє мовознавець Ніна Мечковська [Мечковская 2009: 47].

І все ж обидва терміни вже набули поширення і в науковому, і в публіцистичному дискурсах, до того ж не завжди з негативною конотацією, тому видається більш прийнятною позиція іншої дослідниці *трасянки* І. Калити: «Термін (*трасянка*. — Л. М.) швидко завоював популярність: те, що він розширює своє семантичне поле: *спортивна, духовна, економічна трасянка...* і починає означати в цілому *негативно маркований мікс, суміш*, не повинно бути приводом для відмови від нього. Асоціативні синоніми, що наводять сьогодні до поняття, виражають ту саму бінарну марковану єдність: негативні — *голос духа цемри, дикая смесь* (дзікая мяшанка), позитивні — *національний бренд* (нацыянальны брэнд), *источник вдохновения* (крыніца натхнення), *язык богемы* (мова багеми), *провокаційні* — *кич* (кіч)» [Калита 2010: 119].

Лексему *суржик* вживають переважно на позначення українсько-російського змішаного мовлення, хоча де-хто з науковців переносить термін на інші види мовних

гібридів. Так, культуролог Олександр Рибалко визначав штучний, компонований нині для Закарпаття «русинський язик» як «словацько-російсько-український суржик» [Рибалко 2010: 304]. Досліджуючи українську мову, що побутує в еміграційному середовищі Канади, Богдан Ажнюк виокремлює з-поміж її різновидів просторіччя, або, за його визначенням, «своєрідний українсько-англійський суржик» [Ажнюк 1999: 295]. Олександр Чередниченко, аналізуючи явище новітньої експансії англійської мови у мову українських засобів масової інформації, пише про формування суржику «нового типу, вже українсько-англійського» [Чередниченко 2007: 72].

Широке трактування терміна знаходимо також у діалектолога Павла Гриценка, який зараховує до суржику не лише змішування української мови з російською, а й поєднання в усномовному спілкуванні української мови з елементами польської, румунської, словацької й угорської мов (ідеться, очевидно, про говірки мовного порубіжжя) [Гриценко 2003: 18].

Проте нам видається слушною думка Ніни Мечковської, яка, полемізуючи з аналогічним широким трактуванням білоруського терміна *трасянка*, зауважує: «Однак якщо терміни *суржик/трасянка* не прив'язувати до строго визначених місця й часу, то вони виявляться не потрібними — вони будуть змикатися з терміном *макаронічне мовлення* (“мовлення, насичене варваризмами”). Терміни *суржик/трасянка* корисні саме як власні імена (лінгвоніми), тоді не будуть затінені ті риси русифікованого просторіччя, які відрізняють їх від макаронічного мовлення, макаронічного стилю, макаронічних віршів... Трасянка і суржик — це не гра і не стилізація. Це природна форма спілкування мільйонів людей у Білорусі й Україні. Люди говорять як можуть» [Мячкоўская 2008: 171–173].

Від говірок перехідного типу, локально обмежених областями мовно-етнічного порубіжжя, суржик і трасянка відрізняються і масштабом поширення, і характером взаємодії двох мов: на порубіжних територіях діалекти різних мов співіснують як рівноправні мовні утворення, натомість суржик і трасянка — це результат тривалого контакту домінантної мови загальноімперського поширення з підлеглими та утискуваними українською й білоруською мовами.

Тенденція до обмеження вжитку лексеми *суржик* для позначення специфічно українського явища мовної комунікації має свої підстави. Хоч би як ми кваліфікували цей тип мовлення, його утворено на базі української мови і територією його побутування є Україна. З огляду на це Юрій Шевельов, наприклад, зараховував суржик до різновидів української мови. «Не розвинувши власного міського сленгу, — писав 1986 року вчений у статті “Так нас навчали правильних проізношень”, — українська мова на Україні виробила інше своєрідне явище, що дістало там і свою власну назву — суржик, суміш українського з російським при більш-менш довірливому вживанні складників того чи того шару, де складники другої мови підносять експресію вислову. Суржик уживається широко, почасти по містах, далеко типовіше — по селах. Це живе явище, і воно заслуговує на вивчення, чого воно поки що не дочекалося на радянській Україні. Але тоді, як міський сленг націлений у майбутнє мови, прогнози щодо суржика мали б бути протилежного характеру» [Шевельов 2009: 328–329].

Зауважимо також, що аналогічний суржикові змішаний різновид білорусько-російського мовлення має іншу назву — *трасянка*, хоча ці терміни позначають споріднені мовні явища.

Водночас ідеться про українську специфіку терміновжитку, а не про унікальність суржика як субмови

змішаного типу. У теорії мовних контактів описано багато випадків утворення змішаних різновидів мовлення, так званих *піджинів* і *креолів*, характерних передусім для соціолінгвістичних ситуацій у колоніальних і постколоніальних країнах. Термін *піджин* виник на початку ХХ століття. Ним позначають тип усного мовлення, що утворюється внаслідок фрагментарного засвоєння і спрощення на всіх рівнях нав'язаної колоніальної мови та її змішування з рідною мовою. Піджини не мають писемних варіантів і виконують обмежену соціальну функцію обслуговування усної комунікації у парадигмі «господар — слуга» [Чередниченко 2001: 535]. «Поступове перетворення піджину як особливої форми вторинної мови на рідну мову двомовців (нативізація), — зазначає Олександр Чередниченко, — його структурне і функціональне розширення за рахунок поглинання елементів первинної мови та її витіснення з усіх сфер спілкування спричинює креолізацію, тобто формування нової мови, яка, образно кажучи, побудована на уламках двох мовних систем, що контактували одна з одною... Таким чином, інтенсивний мовний контакт, встановлений внаслідок тиску однієї (вторинної) мови на іншу (первинну), виявився несприятливим для обох мовних систем, що зазнали змішування та креолізації» [Чередниченко 2001: 535].

Точно підрахувати кількість піджинів і креольських мов складно через їхню плінність. Енциклопедія Девіда Крістала наводить близько ста таких мовних утворень. Значна частина їх зникла після постановня на Африканському континенті та в інших частинах світу незалежних національних держав [Crystal 1987: 338–339]. Спостерігаються великі розбіжності й у визначенні кількості носіїв піджинів і креольських мов. Так, згідно з даними підручника «Соціальна лінгвістика» Василя Бондалєтова, загальна чисельність людей, які

розмовляють креольськими мовами, становить 10 мільйонів [Бондалетов 1987: 59], натомість «Лінгвістичний енциклопедичний словник» фіксує значно більше число — 25–30 мільйонів таких мовців [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 245].

Українські лінгвісти уже висловлювали думку про можливість зарахування суржику до того самого типу мовних утворень, що й піджин. Даючи наведену вище характеристику піджину, О. Чередниченко пише: «Чи можливі у цьому контексті аналогії з мовною ситуацією в Україні? На мою думку, цілком можливі. Не є таємницею, що нав'язування російської мови в часи колоніального та напівколоніального становища України, значний тиск російської на українську призвели до появи так званого суржику, що за своїми структурними та функціональними ознаками цілком відповідає вищезгаданому піджину. Суржикізація мовлення істотної частини населення України на основі змішування української та російської мов тягне за собою розширення функцій суржику і поступове його перетворення на основний засіб усного спілкування» [Чередниченко 2001: 535]. Українським піджином називає суржик і Наталя Дзюбишина-Мельник [Дзюбишина-Мельник 2010: 16].

Існує ще один термін на позначення мов мішаного типу — *лінгва франка*. Первісно ним називали конкретну гібридну мову, що утворилась у середні віки у Східному Середземномор'ї на основі французької, провансальської та італійської мов. Їх використовували для спілкування в торговельних відносинах арабських і турецьких купців з європейцями. У добу хрестових походів роль цієї мови зросла, до неї ввійшли слова й з інших мов (іспанської, грецької, арабської, турецької). Як засіб міжетнічного спілкування її вживали до ХІХ століття [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 267].

Термін *лінгва франка* став загальним позначенням усних мов змішаного типу, які є допоміжним засобом міжетнічного спілкування. В одній із праць, присвячених аналізу етнічних процесів у сучасному світі, зазначено: «У минулому в низці районів Південної Америки існували локальні лінгва франка на змішаній індіансько-романській основі, подібні до бразильської “лінгва жераль”; вони виконували проміжну роль у процесі асиміляції аборигенного населення; у наші дні такі мови відмирають, поступаючись своїми функціями просторічним формам національної (державної) мови» [Этнические процессы 1987: 55].

Питання, чи можемо розглядати суржик як ідіом, аналогічний піджинам або креольським мовам, лишається відкритим. Аргументом, висунутим проти такого ототожнення, може бути та обставина, що відомі з лінгвістичних досліджень піджини з наступним переходом їх у креольські мови формуються на базі генетично віддалених мов, зокрема внаслідок поєднання елементів європейських мов з діалектами місцевих мов Африки, Південної Америки, Океанії, Південно-Східної Азії. Крім того, причиною виникнення піджинів, які в наступних поколіннях мовців формуються в креольські мови, є відсутність національних стандартів місцевих мов, що побутують у формі численних діалектів. За таких умов роль мови міжетнічного спілкування перебирає на себе ідіом, утворений поєднанням однієї з європейських мов з місцевим діалектом. Натомість у суржику поєднуються елементи двох споріднених мов, з яких обидві мають сформований загальнонаціональний стандарт.

Водночас на користь порівняння українсько-російського суржику з піджинами й креолами може бути аргумент подібності соціальних причин і механізмів їх утворення: усі ці ідіоми формуються в соціолінгвістич-

ній ситуації нерівноправних міжетнічних і міжмовних стосунків доміантних і підлеглих мов через стихійне неповне засвоєння лексики чужої мови панівного етносу з частковим збереженням фонетичних і морфологічних рис первинної рідної мови.

До ключових проблем дослідження змішаного українсько-російського ідіома, від розв'язання яких залежатимуть і перспективи аналізу суржика в зіставно-типологічному аспекті креолістики, належить проблема його визначення — яке мовне утворення, який саме ідіолект чи соціолект можемо ідентифікувати як суржик.

Основним завданням тут є розрізнення інтерферованого і змішаного мовлення, встановлення критеріїв такого розрізнення, зокрема визначення інтерференційного порога, за яким починається процес мовної міксації [Масенко 2007: 29]. Відсутність наукових засад для такого розрізнення пояснюється недостатньою опрацьованістю питань українсько-російського білінгвізму, дослідження якого впродовж усього радянського періоду підміняли пропагандивними тезами про «гармонійність» національно-російської двомовності і «благоговірність» впливу російської мови на національні мови радянських республік. Навіть у період горбачовської перебудови, коли наслідки русифікації в мовному житті союзних республік почали широко обговорювати і в наукових колах, і в засобах масової інформації, московські лінгвісти, які займалися питаннями мовного планування в СРСР, заперечували саму можливість змішування національних мов з російською під тиском останньої. Так, Магомет Ісаєв у науковій дискусії, присвяченій проблемам міжмовних взаємин у національних республіках, що відбулась у Москві в 1989 році, зазначав: «В умовах двомовності тенденції змішування мов не мають великих перспектив» [Національно-языковые отношения 1989: 64].

Соціолінгвістичні дослідження в Інституті мовознавства АН УРСР у 1970–1980-х роках були відповіддю на партійне замовлення, спрямоване на посилення русифікації в УРСР. Показово, що соціолінгвістичне анкетування, проведене на початку 1980-х років з метою вивчення українсько-російського білінгвізму, здійснювалось у відділі російської мови Інституту мовознавства АН УРСР у межах виконання теми «Роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування». Варто наголосити, що в колективній монографії «Українсько-російська двомовність», опублікованій за підсумками опитування, суржику серед об'єктів дослідження немає. Мета праці полягала у вивченні інтерференційних явищ у російському мовленні українців, що виникають унаслідок впливу первинної української мови. Але і над дослідженням цієї суто лінгвістичної проблеми тяжіли ідеологічні догми, що виявилось у трактуванні зарубіжної теорії про існування національних варіантів російської мови як не наукової, хоча матеріали анкетування радше підтверджували її правомірність. Що ж до цілком очевидної нерівномірності у функціональному розподілі української та російської мов, то одну її констатацію вкотре розцінювали як «вороже твердження зарубіжних буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів мовної дійсності в Радянському Союзі» [Украинско-русское двуязычие 1988: 11].

Заборона об'єктивних наукових досліджень українсько-російського білінгвізму зумовила майже цілковите ігнорування з боку мовознавчих кіл і таких його проявів, як змішування двох мовних кодів, хоча відповідні зразки мовлення фіксували ще у XVIII столітті в літературних текстах і писемних пам'ятках, а в радянський період їхнє побутування в українському мовному просторі значно інтенсифікувалося.

Очевидно, що невизначеність меж мовного явища, яке називаємо суржиком, залишає відкритим і питання про час його виникнення. «Історії суржика чи суржиків на Україні ще не написано, — зазначав Ю. Шевельов. — Котляревський застосовував суржик не тільки в “Енеїді”, а — іншим способом — і в своїх п’єсах у таких партіях, як Возний або Финтик, ідучи тут за традицією барокової інтермедії. Чи можна застосувати поняття суржика до українсько-польських сумішів XVI–XVII сторіччя, ми ще не знаємо. Ще менше ми знаємо, чи воно могло б стосуватися до церковнослов’янсько-староукраїнських мішанок доби Київської Русі» [Шерех 1998: 13].